

# FINNES DET ANTISEMITTISME I KNUT HAMSUNS VERK?

**Ragnhild Henden**

Jeg fikk undres igjen og igjen for hver ny bok. Over hvor isolert hans fantasiverden syntes å være fra den virkeligheten han sto oppe i. Somme tider kunne jeg støte på et poeng eller en replikk jeg kjente, et par ganger endog et sujet vi hadde drøftet, men det var også alt.

Marie Hamsun om Knut Hamsuns diktning<sup>1</sup>

Et emne som i en årrekke har skapt høy temperatur i Hamsunforskningen, er spørsmålet om Knut Hamsun var antisemitt eller ikke. Også i Hamsun-året 2009 kom denne tematikken til overflaten, både i avisdebatter, seminarer og konferanser. Som i andre spørsmål knyttet til hans politiske synspunkter har det her dannet seg en fløy med ideologikritikere og en fløy med apologeter. Dette er med på å skape en debatt som gjerne er nokså polarisert. At Hamsuns støtte til nazismen fremdeles framkaller sterke følelser hos mange nordmenn, medvirker også til en slik polarisering. Det er vanskelig, men noen ganger også nødvendig, å kombinere liv og diktning i litterære studier. I letingen etter forbindelseslinjer mellom Knut Hamsuns tekster<sup>2</sup> og fascisme/nazisme/antisemittisme er det mange momenter som bør tas i betraktning, og jeg vil her forsøke å gjøre nettopp det.

En pionerstudie i dette feltet var Leo Löwenthals essay “Knut Hamsun. Zur Vorgeschichte der autoritären Ideologie” fra 1937. Den tyske sosiologen Löwenthal var medlem av den marxistisk-

---

<sup>1</sup> Marie Hamsun: *Regnbuen*. Gyldendal, Oslo 1953, s. 173.

<sup>2</sup> Jeg vil i denne artikkelen ikke se utelukkende på Hamsuns litterære tekster, men også undersøke enkelte av hans brev og publisistiske arbeider.

hegeliansk inspirerte Frankfurter-skolen og bekjente seg til den kritiske teori som ønsket å ta et oppgjør med den borgerlige fornuft. Hans mål med alle litterære studier var å undersøke hvordan samfunnsstrukturen reflekteres i litteraturen, for deretter å kartlegge hvilken funksjon fiksjonelle tekster har i samfunnet.<sup>1</sup> I studiet av Hamsuns verk fant Löwenthal en ideologisk forbindelse mellom romanene og behovene til det tyske småborgerskapet. Han konkluderer med at det som ser ut til å være den freden i naturen som både Hamsun og hans tyske lesere drømte om, i virkeligheten var det autoritære herredømmes industri- og krigslarm. Löwenthal emigrerte i 1933 sammen med en rekke kolleger, først til Genova og et år senere til New York. Institutt for sosialforskning, som var arnestedet til Frankfurter-skolen, besto av en rekke marxistiske teoretikere hvorav et flertall var jøder eller hadde en jødisk familiebakgrunn. Begge disse forhold gjorde det umulig for instituttet å fortsette sin eksistens under et nasjonalsosialistisk styre.

Löwenthal var godt ideologisk skolert, men ingen sterk litterær analytiker. Følgelig er hans analyse svært immanent ideologikritisk og vurderer ikke andre aspekt enn de ovenfor nevnte. Walter Benjamin, et annet medlem av Frankfurterskolen, valgte en annen metode da han i 1934 skrev artikkelen "Franz Kafka. Zur zehnten Wiederkehr seines Todestages."<sup>2</sup> Her benytter han seg av kunnskap fra mange ulike felt og viser på en svært paradigmatisk måte hvordan Kafkas tekster står i forbindelse med visse aspekter innen filosofi, religion, andre fiksjonelle verk, deler av Kafkas biografi og enkelte av hans ikke-fiksjonelle tekster. Med Benjamins artikkel som inspirasjon vil jeg her undersøke

---

<sup>1</sup> Jf. Innledning av Øystein Rottem i: Leo Löwenthal: *Om Ibsen og Hamsun*. Novus Forlag, Oslo 1980, s. 22.

<sup>2</sup> Walter Benjamin: "Franz Kafka. På tiårsdagen for hans død." I: Walter Benjamin: *Kunstverket i reproduksjonsalderen: essays om kultur, litteratur, politikk*. Utvalg, innledning og oversettelse ved Torodd Karlsten. Gyldendal, Oslo 1975 (=Gyldendals fakkeltbøker F322), s. 135–158.

noen av Hamsuns litterære og publisistiske arbeider, for gjennom det å danne et bilde av hans syn på jøder og hans forhold til antisemittisme.

### **Barnemord og straff**

Benjamin selv nevner Hamsun i sin artikkel, som et apropos til Kafka-forskningen. I 1915 satte Hamsun i gang en offentlig debatt om strafferammen for barnemord. Forslaget til de castbergske barnelover var nettopp framlagt i Stortinget. De tok sikte på å bedre rettsstillingen til ugifte mødre og barn født utenom ekteskap, og en følge av lovene var at domstolene ga mildere straff til mødre som hadde drept sine barn. Hamsun ønsket derimot å gjeninnføre dødsstraff for slike forbrytelser, og i *Morgenbladet* 16. januar 1915 argumenterer han sterkt for dette.

## Barnet!

I „Morgenbladet“ for nogen Uker siden stod om en ung Pike som hadde faat 8 Maaneders Straf for at ha dræpt sit Barn. Der stod ikke 18 Aar eller 8 Aar, men 8 Maaneder. Var der særlige Omstændigheter tilstede, eller er det blit 8 Maaneder nu for at dræpe et Barn? Der stod ikke at Piken var blit forlatt av Barnefarn.

Denne Pike var kanskje en uilykkelig Skapning hun og, noget galt var der vel med hende siden hun kunde niyrde et Barn, endog sit eget. Barnet aander, det er velskapt, under Mornes Grep skriker det mindre og mindre — til det er død.

Denne Pike og Mor er sikkert av det Slag, at Norge og Livet bare blev rikere ved at miste hende. Hun har mindre Værdi end Barnet. Morn er uten Kjærlighet, uten Ansvarsfølelse, uten Kald. Barnet kunde derimot blit til noget. Der stod ikke om det var Gut eller Pike, men Barnet kunde endog blit til meget, det vet vi ikke. Der vilde ialfald ha fulgt Haap med det i mange lange Aar, mens det vokste op — Morn er haapløs.

Vi sætter op Paladser for Blinde, for Vanføre, for Oldinger, — Barneherbergerne er ingen Paladser, Barnekrybberne tigger sig frem Dag for Dag til Klædefuller og Mat. Og naar en Pike dræper sit Barn, saa faar hun 8 Maaneder. Hvorpaar hun vender tilbake til os.

Her maa være Dyrtd paa Mordersker. Vi maa ha god Raad paa levende, velskapt Børn . . .

Men nu begynder nok hele Opsangen: Samfundets bakvendte Indretning, uegte Børns Arverot, Mødrehjælp, Barnefarn som ikke kan rammes — hele Opsangen. Og her staar vi og tramper og kommer ikke av Flekken. En slik Mor og en slik Barnefarn er haapløse, hæng dem! De har dræpt et Barn, et lite Barn, det hadde mange lange Aars Haap med sig, det kunde blit mere end vi. Og saa er et Barn desuten pent, det er pent at ha her i Livet, det leker med smaa Hænder og stundom ser det op. Det undrer sig saa storlig, naar det kommer ind i et andet Rum. Tænk Dem det Øieblik da Mordersken staar over Barnet og begynder sit Grep! Der er Mødre som har dræpt Barn efter Barn, de lever endnu. Børnene er døde.

Er de saa ubeskyttet slike Mødre? Er det ikke mulig at ramme en ansvarsløs Barnefarn? Her staar vi og tramper. Hæng begge Forældrene, rensk dem ut! Hæng det første Hundrede av dem, for de er haapløse. Det første Hundrede, det staar der Respekt av, saa vil kanskje de forferdelige Tilstande bedres. Lat noget bli gjort, lat Børnene faa Fred for disse Grep om Halsen, for alt dette Blod og alle disse Mord!

**Knut Hamsun.**

Faksimile fra Morgenbladet 16. januar 1915.

I *Markens Grøde* tar han temaet opp i litterær form idet Inger dreper sin nyfødte pike fordi hun er født med hareskår. Også Inger har hareskår. Ugjerningen kommer etter en tid fram i lyset, og det ender med rettssak og dom. Sorenkriveren er usikker på straffutmålingen, og det er tydelig at loven var i endring, også i romanens univers.

Dommen – nei det vet jeg ikke, sa han. Egentlig er det livsstraf, men. Og jeg vet ikke om vi får det ned i graderne, anden grad eller tredje grad, 15 til 12 år, 12 til 9 år. Det sitter nogen mænd og humaniserer straffeloven, de blir ikke færdige. Men vi får håpe på det bedste, sa han.<sup>1</sup>

Inger blir benådet etter seks år, to år før tiden, og det blir klart at i løpet av disse årene har straffeloven blitt revidert.<sup>2</sup> Heller ikke forfatterstemmen fordømmer Inger for hennes ugjerning eller synes å antyde at hun burde fått strengere straff, og det er nettopp dette motstridende hamsunske synet på barnemord og straff Benjamin tar opp i sitt Kafka-essay.

Det kan la seg argumentere for at Hamsun framstiller drapet som en form for eutanasi, idet fortellerstemmen frambringer en følelse av sympati med Inger fordi hun selv har hareskår og lider under dette. Dette kan trekkes videre inn på det ideologiske felt og knyttes an til Hamsuns støtte til det nasjonalsosialistiske Tyskland, der mer enn hundre tusen psykisk syke og handikappede ble drept under nazistenes eutanasi-program. Men knapt tjue år før eutanasi-programmet støtter ikke fortellerstemmen i *Markens grøde* Inger i hennes barnedrap, romanen viser derimot at med dette drapet er uskylden borte fra Sellenrå, noe er ødelagt mellom menneskene. Det ligger ikke nødvendigvis en motsetning i at fortellerstemmen

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun: *Markens Grøde*. Gyldendal, Oslo 1917/2000, s. 184f.

<sup>2</sup> Jf. Geisslers uttalelse i møte med direktøren for fengselet i Trondheim: ”Ja hendes sak er ilde behandlet, den må takes op igjen; nu efter revisionen av straffeloven vilde hun kanske ha blit helt frikjendt.” Ibid, s. 201.

samtidig er vennlig innstilt til Inger og uttrykker forståelse overfor hennes fortvilelse.

Walter Benjamin anfører ikke barnemord-tematikken som en eller annen form for ideologisk bemerkning om Hamsuns verk, men lar det tjene som eksempel på hvor lett det kan være å neglisjere en forfatters egentlige og samlede verker, idet man nøyer seg med å trekke slutninger ut fra enkelttekster. ”Det er lettere å trekke spekulative slutninger ut fra Kafkas etterlatte samling med notater enn å utforske bare ett av de motivene som opptrer i hans historier og romaner,”<sup>1</sup> er Benjamins iakttagelse, og det samme kan gjerne sies om Hamsun.

### **Entydighet og ideologisk kritikk**

Hamsun kom med flere krasse og svært direkte uttalelser i media, framfor alt på 1930- og 40-tallet. Han syntes kompromissløs i sin støtte til Tyskland og i sin motstand mot England, og denne entydigheten har flere ganger blitt forsøkt overført på Hamsuns diktning og det ideologiske innhold i hans romaner. Som et resultat av en slik framgangsmåte har det flere ganger framkommet dristige konklusjoner om Hamsuns syn på jøder. Den amerikanske litteraturviteren Allen Simpson postulerte i 1977:

[Hamsun] did not support the Nazis because they were anti-Semitic, but because he was: had he not held the ideas about the Jews (and about other races too) he did, he could not have supported the Nazis, no matter how attractive he may have found other aspects of their program.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Benjamin 1975, s. 150.

<sup>2</sup> Allen Simpson: ”Knut Hamsun’s Anti-Semitism” *Edda*, hefte 5 1977, s. 273–293, her s. 291.

Jon Langdal hevdet vel tjue år senere at Hamsun-spørsmålet er “enkelt og banalt”,<sup>1</sup> og at den norske forskningen på Hamsuns antisemittisme har blitt hemmet av en sterk apologetisk tradisjon. Også Hamsun-biografen Jørgen Haugan går til angrep på Hamsuns apologeter og konkluderer skarpt:

Etter utgivelsen av Hamsuns brev er det fremkommet enda mer kompromitterende materiale [enn i Simpsons artikkel]. Hamsun er klart og utvetydig antisemitt, helt på linje med *Fritt Folk* [Nasjonal Samlings hovedorgan]. Det står fast at Hamsun leste *Fritt Folk* under hele krigen, og han har selv sagt at han aldri har vært på kollisjonskurs med avisen. Tvert imot, han sa i forsvarstalen i Grimstad lagmannsrett at i det bladet følte han seg alltid bekreftet.<sup>2</sup>

Alle disse tre – Simpson, Langdal og Haugan – er trygt forankret i en ideologikritisk tradisjon. Jeg ønsker derimot å la meg inspirere av Benjamins metode og hans fyldige Kafka-analyse når jeg her vil forsøke å besvare spørsmålet om det finnes antisemittisme i Hamsun brev, artikler og romaner. Jeg fokuserer på romanene *Siste kapitel* og *Landstrykere*, novellen ”Udi søden sommer”, reiseskildringen *I Æventyrland*, samt flere artikler og brev. I Thomas Mann finner jeg et interessant motstykke og samtidig en parallell til Hamsun, og jeg vil derfor også kort undersøke hans politiske ståsted og en av hans romaner.

### **'Der Zauberberg' og 'Siste kapitel'**

I 1924 utgav Thomas Mann romanen *Der Zauberberg*, der protagonisten Hans Castorp forlater hjembyen Hamburg og reiser til Davos, hvor han tilbringer etter hvert 7 år som gjest på et sanatorium. I løpet av disse årene møter Castorp en rekke personer og blir kjent med deres skjebner. Manns roman er på mange måter en

---

<sup>1</sup> Jon Langdal: ”Hamsun-spørsmålet og angsten for det enkle” *Syn og segn*, hefte 1 2001, s. 24–36, her s. 25.

<sup>2</sup> Jørgen Haugan: *Solgudens fall. Knut Hamsun – en litterær biografi*. Aschehoug, Oslo 2004, s. 318.

parodisk Bildungsroman, der hovedpersonen ikke går gjennom en utvikling som leder fremover, men som tross alle impulser blir stående på stedet hvil i sin skjermede verden på sanatoriet.

Året før ble en annen sanatorieroman publisert, nemlig Knut Hamsuns *Siste Kapitel*. Romanens handling er hovedsaklig lagt til det nybygde Torahus sanatorium i den sørnorske fjellheimen og har ingen reell protagonist, selv om den fokuserer på den fransk-norske frøkenen Julie d'Espard. Forholdet mellom de enkelte sanatoriegjestene, pasientene og personalet blir vektlagt, ikke så mye utviklingen eller mangelen på utvikling hos en enkelt person. Bonden Daniel på hans seter like ved sanatoriet er den faste og stødige karakter i romanen, og han inntar en rolle lik Isaks i *Markens grøde* og Joakims i *Landstrykere*. Han dras inn i en trekantrelasjon med frøken Julie og den tuberkuløse herr Flemming, noe som ender med at Julie flytter inn på seteren og Daniel skyter Flemming, hvorpå han blir arrestert og må på straff.

Det blir tegnet mer eller mindre inngående portretter av en rekke andre personer, deriblant fru Ruben, en av de første gjestene ved sanatoriet. Hun har blitt en sentral skikkelse i flere studier om Hamsuns antatte litterære antisemittisme, men er faktisk ikke mer enn en episodisk karakter i romanen. Hun plages av ekstrem fedme, søvnløshet og dårlige nerver. Hun engasjerer seg i livssituasjonen til en engelsk medpasient, den engelske Mylady, som ligger i skilsmisse med sin mann og står i fare for å miste sin økonomiske trygghet. Fru Ruben budsender sin mann, konsul Ruben, og da han kommer, ber hun ham innstendig om å yte hjelp til hennes nye venninne. Etter en langvarig diskusjon mellom ektefolkene dør herr Ruben uventet. Årsaken til hans brå død kommer ikke klart fram i romanen, men fru Rubens mistenkelige oppførsel, først ved å nærme seg ham med en pute i hendene og deretter ved engstelig å rydde rommet etter at han er død, antyder at hun er skyldig. Etter dødsfallet forsvinner fru Ruben ut av handlingen for en stund, og da hun kommer tilbake til sanatoriet, er det i en langt tynnere utgave. Hun har fått avslørt at Mylady var en svindlerske



og prøver å få dekket inn tapet hun hadde ved å betale for fruens opphold på sanatoriet. Etter en tid gifter hun seg med Bertelsen, som er medeier i sanatoriet. I sanatoriebrannen ved romanens slutt omkommer de begge to.

### **Den upålitelige forteller**

Allerede på handlingsnivået fører Hamsun leseren inn i et felt av upålitelig fortelling, der teksten åpner for flere mulige tolkninger, og forfatterens intensjoner er skjult for leseren. Det blir aldri klarlagt om fru Ruben drepte sin mann gjennom å kvele ham med hodeputen, om hun indirekte var skyld i hans død fordi han ble skremt ved synet av henne, eller om hun var uskyldig i hans bortgang. Grunnlaget for teorien om upålitelige fortellere ble skapt av Wayne C. Booth i boken *The Rhetoric of Fiction* fra 1961. Her tok han avskjed med datidens herskende litteraturteori (i det engelsktalende rom), New Criticism. Dette skjedde først og fremst gjennom å innføre begrepene 'den implisitte forfatter' og 'den upålitelige forteller'. Booth hadde et etisk-normativt utgangspunkt for sine teorier, og han vurderte sitt forskningsobjekt til å være en ikke-didaktisk fiksjon hvor forfatteren bevisst eller ubevisst forsøker å påføre leseren sin fiksjonelle verden. Lesningen av en tekst vil derfor etter Booths syn være en *pas de deux* mellom forfatter og resipient.

Den tyske litteraturviteren Tom Kindt fokuserer i sin analyse av den østerriksk-jødiske forfatteren Ernst Weiß' romaner<sup>1</sup> på upålitelig fortelling og enkelte problemer som følger begrepet. Booths definisjon av begrepet var følgende:

For a lack of better terms, I have called a narrator *reliable* when he speaks for or acts in accordance with the norms of the

---

<sup>1</sup> Tom Kindt: *Unzuverlässiges Erzählen und literarische Moderne. Eine Untersuchung der Romane von Ernst Weiß*. Tübingen 2008.

work (which is to say, the implied author's norms), *unreliable* when he does not.<sup>1</sup>

Denne definisjonen har i all hovedsak ikke blitt verken kritisert eller fornyet siden den ble framsatt, noe som kan sees på som problematisk all den tid begrepsdannelsen var nært knyttet til 60-årenes kamp mellom to litteratursyn. New Criticisms tilhengere bedrev en fundamentalistisk tekstimmanent lesning, og i Booths forsøk på å ta avstand fra dette preget han begrepet 'den implisitte forfatter' som et kompromiss mellom sitt eget aristotelisk-inspirerte, retorisk-etiske litteratursyn og New Criticism. Når han da bygger den upålitelige fortelleren direkte på den implisitte forfatteren, er det klart at begge begrep er svært avhengige av den konteksten de oppsto i.<sup>2</sup>

Tom Kindt deler forsøkene på å revidere Booths begrep om en upålitelig forteller inn i to kategorier, kognitivistiske og intensjonalistiske. De kognitivistiske rekonseptualiseringene hevder at fortellerens upålitelighet ikke bestemmes av avstanden mellom fortellerens normer og den implisitte forfatterens normer, men av om fortellerens verdensoppfatning stemmer med resipientenes virkelighetsmodell.<sup>3</sup> Den intensjonalistiske eksplikasjonen ønsker å bytte ut 'den implisitte forfatteren' med 'forfatterintensjonen' i begrepsdefinisjonen.

Den upålitelige fortelleren i *Siste kapitel* kan etter mitt syn bestemmes på to ulike måter. På handlingsnivået i episoden rundt konsul Rubens død ligger upåliteligheten i at fortellerens intensjoner er svake. Resipienten blir ikke ledet i noen spesiell retning, men forblir usikker på de faktiske forhold rundt dødsfallet. Vi har altså ikke å gjøre med en stor avstand mellom fortellerens normer og verkets (den implisitte forfatters) normer, men uklarheten i fortellerens intensjoner gjør at tolkningsfeltet blir åpent. Hvis man

---

<sup>1</sup> Wayne C. Booth: *The Rhetoric of Fiction*, s. 158f, sitert fra Kindt 2008, s. 34.

<sup>2</sup> Jf. Kindt 2008, s. 33f.

<sup>3</sup> Ibid, s. 40.

skal snakke om en forfatterintensjon, virker den å ville skape forvirring hos leseren. På et annet nivå i romanen bestemmes den upålitelige fortelleren først og fremst av avstanden mellom fortellerens og resipientenes verdensoppfatning. Dette kommer vi tilbake til i omtalen av rase-begrepet.

### **Politikk og ambivalens**

Det er ingen åpenbar sammenheng mellom *Der Zauberberg* og *Siste Kapitel* annet enn at begge romaner utspilles på et sanatorium. Thomas Mann beskriver i sin hilsen til Hamsun ved hans 70-årsdag i 1929 hvordan Hamsuns tyske biograf Walter Behrendsohn antok at Hamsun hadde blitt inspirert og påvirket av Manns diktning. Hamsuns skal ha protestert heftig mot dette, og Mann forsikrer at inspirasjonen har gått den andre vei, fra hans eldre norske forfatterkollega og til ham selv.<sup>1</sup> Men mer interessant er de ordene Mann bruker for å beskrive Hamsun og hans diktning, nemlig den forvirrende ambivalensen som fantes mellom Hamsuns liv og livsførsel og hans syn på verden:

Dem organisch versöhnten Zwiespalt zwischen der Spätheit, Köstlichkeit, Ausgepichtheit seiner Mittel und dem bäuerlichen Konservatismus seiner Gesinnungen, zwischen der demokratischen Modernität und Internationalität, der hochentwickelten Fortgeschrittenheit seines Künstlertums und dem Aristokratismus seine Erd- und Naturverbundenheit, aus welchem sich alles ergibt, was die Welt sich an antigesellschaftlichen, anti-

---

<sup>1</sup> Bull, Francis, Sigurd Hoel, Carl Nærup (red.): *Knut Hamsun. Festschrift til 70.årsdagen 4. august 1929*. Gyldendal, Oslo 1929. Hilsen fra Thomas Mann, s. 126–132, her s. 131: "Seine [Hamsuns] herrliche Kunst, die ihrerseits natürlich so eigentümlich-unselbständig ist, wie irgend eine, und die nicht zum europäischen Besitz geworden wäre, wenn sie nicht ihre Nahrung von Ost und West zu ziehen verstanden hätte, wurde zu einem wichtigen Ingrediens meiner Bildung, sie half ganz vorzugsweise meinen Begriff von dichterischem Sagen zu bestimmen."

politischen, antiliterarischen, antidemokratischen und anti-humanen Vorstößen und Willenskundgebungen von ihm hat gefallen lassen müssen.<sup>1</sup>

Mann holder her en viss avstand til Hamsuns politiske uttalelser, som han kaller både antisosiale, antipolitiske, antilitterære, antidemokratiske og antihumane. Manns eget politiske ståsted varierte med årene. I 1918 utgav han sin politisk-polemiske bok *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Hovedsakelig er boken en støtte til Tysklands politikk under første verdenskrig, uten å ta stilling til konkrete politiske spørsmål. Manns syn kommer fram gjennom et verbalt oppgjør med de pasifistiske holdninger hans bror Heinrich gjorde seg til talsmann for. Kort etter krigen tok Thomas Mann avstand fra sine tanker i *Betrachtungen eines Unpolitischen*.

Tidligere, i essayet "Die Lösung der Judenfrage" fra 1907, hadde Mann betegnet seg selv som en overbevist filosemitt og argumentert mot en jødisk eksodus i sionistisk betydning. Den beskrivelsen han gir av det såkalte jødespørsmålet, som han vurderer som et psykologisk problem, er imidlertid ikke spesielt positiv:

Überall als Fremdling kenntlich, das Pathos der Ausnahme im Herzen, stellt der Jude eine der außerordentlichen Daseinsformen dar, die sich, in einem erhabenen oder anrühigen Sinne von der gemeinen Norm ausgezeichnet, aller human-demokratischen Nivellierung zum Trotz, inmitten des bürgerlichen Lebens erhalten. Das ist das seelisch Entscheidende. Alle Kontraste und Kompliziertheiten seines Wesens, Freigeisterei und revolutionäre Neigungen einerseits und perverser Snobismus andererseits, Sehnsucht, sich den Regelrechten zu »assimilieren« und Stolz des Vereinzelten, zähes Zusammengehörigkeitsgefühl und abtrünniger Individualismus, Frechheit und Unsicherheit, Zynismus und Sentimentalität, Schärfe

---

<sup>1</sup> Ibid, s. 128f.

und Schwermut und was noch alles – sind Ergebnisse seiner Außerordentlichkeit; nicht zuletzt seine ärgerlich häufige Überlegenheit im Wettstreit innerhalb der Berufe, die ihm zugänglich sind.<sup>1</sup>

Manns kone Katia Pringsheim hadde jødisk familiebakgrunn, men hans eget forhold til jødedom og syn på jøder var ambivalent, både i essayistiske og skjønnlitterære arbeider. Antagonisten Naphta i *Der Zauberberg* er en østeuropeisk jøde som har konvertert til katolisismen. Han blir gjentatte ganger omtalt som ” der häßliche Naphta” –den heslige Naphta; utseendet hans er frastøtende og ansiktet domineres av en krokete nese. Hans Wysling skriver i sin *Zauberberg*-analyse i *Thomas Mann-Handbuch*<sup>2</sup> at Naphta som jesuitt, kommunist og østjøde representerer tre ekstreme holdninger og retninger. Videre viser han hvilke forbilder Mann benyttet for å tegne Naphta-portrettet, blant annet ser han Leo Trotskij som en mulig inspirasjon for den revolusjonære jøde.<sup>3</sup>

Tekstresepsjon, jøder og selvforsvar

Det settes ikke spørsmålsteget ved Naphtas avstamning i Manns roman. Hans mulige motstykke i *Siste Kapitel*, fru Ruben, blir ikke en eneste gang omtalt som jødinne, faktisk er ordet ’jøde’ ikke-eksisterende i hele teksten. Likevel kunne Allen Simpson beskrive fru Ruben som “Hamsun’s most offensive anti-Semitic fictional creation”.<sup>4</sup> Hans artikkel om “Knut Hamsun’s Anti-Semitism” er et slående eksempel på hvordan en ideologikritisk metode knapt levner rom for å beskrive dynamikken i et forfatter-skap, brudd på kontinuiteten og diskutabile aspekt i forholdet

---

<sup>1</sup> Thomas Mann: ”Die Lösung der Judenfrage” I: *Essays I, 1893–1914*. Herausgegeben und textkritisch durchgesehen von Heinrich Detering unter Mitarbeit von Stephan Stachorski. Frankfurt/Main 2002, s. 174–178, her s. 174f.

<sup>2</sup> Hans Wysling: ”Der Zauberberg” I: *Thomas Mann-Handbuch*. Utgitt av Helmut Koopmann. Stuttgart 1995, s. 397–422.

<sup>3</sup> Ibid, s. 410.

<sup>4</sup> Allen Simpson 1977, s. 284.

mellom forfatter og tekst. Sett fra et resepsjonskritisk ståsted er tekstens innhold ikke statisk, men derimot et fleksibelt objekt som eksisterer like mye i kraft av leseren som av forfatteren.<sup>1</sup> Slik Umberto Eco viser i sin bok *The limits of interpretation*<sup>2</sup>, har det i mange hundre år eksistert konkurrerende metoder for tekst-

---

<sup>1</sup> I tradisjonell teksttolkning ligger fokuset på forfatteren og teksten. Forfatteren formidler sitt budskap gjennom teksten, og dette budskapet blir i neste omgang mottatt av leseren. Inspirert av litterær hermeneutikk skjedde det på 1970-tallet et skifte i fokus i den litterære kommunikasjonsprosessen, slik at leseren kom i sentrum for oppmerksomheten til mange litteraturvitere. Litteratur er en kommunikasjonsprosess hvor leseren innehar en konstitutiv rolle, mente medlemmene av Konstanzskolen, med litteraturviteren Hans Robert Jauss i spissen. Han innførte begrepet den historisk-estetiske forventningshorisont for å synliggjøre leserens funksjon i kommunikasjonsprosessen. Forventningshorisonten forbereder og fastlegger leserens reaksjon på en gitt tekst, idet den spiller på all relevant kunnskap leseren sitter inne med. Disse forventningene kan gjennom leseprosessen bli oppfylt, modifisert eller fullstendig desillusjonert. Videre medbestemmer forventningshorisonten tekstens reaksjon på sine intenderte lesere, slik at det oppstår en vekselvirkning mellom leserforventninger og tekstens transformasjon i møte med sin planlagte målgruppe. Slik vil resepsjonen av et litterært verk alltid skride framover og forvandle seg i takt med nye forventningshorisonter hos stadig nye lesere. Filosofen Hans-Georg Gadamer gjorde bruk av begrepet horisontsammensmeltninger for å synliggjøre det hermeneutiske møtet mellom leser og tekst, der leserens horisont smelter sammen med tekstens horisont. Begrepene forventningshorisont og horisontsammensmeltning er gode verktøy for å beskrive en tekstresepsjonsprosess, men de kan samtidig lett bli vage, spesielt i studier som dreier seg om nær fortid, fordi det der ikke kan snakkes om en dominerende retning i de allmenne leserforventningene. Det er viktig å merke seg at litteraturens prosessuelle natur ikke er begrenset til den individuelle resepsjonsakt, men til litteraturens historie, som ikke er en rekke av verk, men derimot en rekke av virkninger. Det interessante er altså ikke å studere en enkelt leseres tekstresepsjon, men derimot å undersøke en kollektiv resepsjonsprosess innen en gitt tid eller gruppe. En slik resepsjonsanalyse kan være med på å gi et bilde av det som ble sagt, skrevet, tenkt og gjort i den aktuelle diskursen.

<sup>2</sup> Eco, Umberto: *The limits of interpretation*. Bloomington/Indianapolis 1994.

tolkning. Hvilken metode som blir valgt, avhenger for en stor del av den historiske og litterære konteksten, som ikke bare eksisterer utenom teksten, men der også teksten faktisk er en del av konteksten. Ifølge Eco er en fare i all teksttolkning at interpreten blir for sterk og dominerer teksten på en måte som hindrer forståelse og kommunikasjon. Jeg påstår at dette er tilfellet i flere ideologikritiske studier av Hamsun, slik som Jørgen Haugans biografi og Allen Simpsons artikkel.

Knut Hamsun uttalte seg sjelden om intensjonene bak sine tekster, men han kom under rettsoppgjøret etter krigen med en uttalelse som på mange måter kan initiere resepsjonsprosessen av hans eget verk. I et brev til riksadvokaten 23. juli 1946, i sin helhet sitert i *Paa gjengrodde stier*, omtaler Hamsun i all hovedsak den behandling han fikk på Psykiatrisk klinikk i Oslo. Direktøren gjorde et godt inntrykk på ham, men gjorde i Hamsuns øyne en feil ved å framvise en rapport fra hans besøk hos Hitler, hvor han ble antatt å ha uttalt seg antisemittisk. Hamsun nevnte jødene i sin samtale med Hitler, ifølge et referat skrevet av Hitlers tolk.<sup>1</sup> Hamsun sa at jødene drog Sverige lenger bort fra Norge. I det nevnte brev fra 1946 skriver Hamsun:

Det var to sakkyndige, men den ene holdt sig – eller blev holdt – nesten totalt utenfor. Jeg så direktøren to ganger, hver gang kanskje et kvarter, han gjorde indtryk av å være grei og uten indbildskhet, det gikk an å snakke med ham. Han gjorde bare den uventede feiltagelse å stikke mig i næsen et referat av mit besøk hos Hitler, der jeg skulde ha uttalt mig antijødisk. Jeg har den dag idag ikke læst dette referat end si anerkjendt det. Jeg gjøre utfald mot jøderne? Dertil har jeg hat for mange gode venner blandt dem og disse venner har vært fine venner mot mig. Jeg opfordrer i

---

<sup>1</sup> Ernst Edmund Züchner. Se Gunvald Hermundstad: *Hamsuns polemiske skrifter*. Gyldendal, Oslo 1998, s. 267ff.

venlighet direktøren til å lete igjennom min samlede produksjon og se om han kan finde et utfald mot jøderne.<sup>1</sup>

Jeg mener at Hamsun her søker å revurdere sitt verk og hele sitt livsarkiv. I mai 1945 endret den offentlige diskursen seg svært raskt, men Hamsun var, til tross for sin høye alder, på vakt og handlet strategisk i sitt forsøk på å tolke sitt eget arkiv inn i den gjeldende diskurs ved krigsslutt. En stor oppgave, sett i lys av Hitler-nekrologen han skrev 7.mai 1945. Hamsuns forsvar mot anklager om antisemittiske holdninger kommer igjen i direktør dr. Ørnulv Ødegaards egne notater fra den omtalte samtalen ved Psykiatrisk klinikk:

Han [Hamsun] visste ikke om noe galt Quisling hadde gjort. –Ja, han kunne latt være dette med jødene, sier han spontant. – Vi har godt av å ha et innslag av jøder, vi som andre folk. Men det sto ikke et ord om jødene i de to bladene han leste, han har først fått vite det etterpå. Da han var i Tyskland, så han nok noe – der var gule benker, og han så noen små barn som måtte gå fra en annen benk og sette seg på en av de gule – det var fordi de var jøder. – Men man må forstå at jeg er en gammel mann... jeg gikk blindt med fordi jeg ikke hørte. Toskestreker av meg!<sup>2</sup>

Hamsuns produksjon er stor og mangfoldig, og både i skjønnlitteratur, brev og publistiske arbeider finnes det omtaler av jøder. Karakteren av disse er ulik og skiftende, og det finnes utvilsomt negative beskrivelser av jøder i alle tekstgruppene. De romanene som oftest nevnes i denne sammenheng, er *Siste Kapittel* og *Landstrykere*. Men også *Markens grøde* byr på en interessant passasje der 'jøden' nevnes. Helt mot slutten av romanen sitter en nedslått

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun: *På gjengrodde stier*. Gyldendal, Oslo 1949/2000, s. 268.

<sup>2</sup> Sitert etter Tore Hamsun: *Knut Hamsun – min far*. Gyldendal, Oslo 1987, s. 325.



Geissler igjen i den tomme gruvelandsbyen på andre siden av fjellet. Han sier:

Min søn er lynet som intet er, han er det golde blink, han kan handle. Min søn han er vor tids type, han tror opriktig på det tiden har lært ham, på det jøden og yankee'en har lært ham; jeg ryster på hodet til det. Men jeg er ikke noget mystisk, det er bare i min familie jeg er tåken. Der sitter jeg og ryster på hodet. Saken er: jeg mangler ævnen til den angerløse adfærd. Hadde jeg den evne så kunde jeg være lyn selv. Nu er jeg tåken.<sup>1</sup>

Sitatet finner sin motsats i andre kapittel av *Der Zauberberg*, der protagonisten Castorp beskrives på følgende måte:

Man konnte neugierig sein, wie er wohl einmal Partei bekennen würde, der junge Castorp. Äußerlichkeiten mochten täuschen, aber eigentlich sah er ganz so aus, wie man nicht aussah, wenn die Demokraten auf einen rechnen konnten, und die Ähnlichkeit mit dem Großvater war unverkennbar. Vielleicht würde er ihm nacharten, ein Hemmschuh werden, ein konservatives Element? Das war wohl möglich – und ebensowohl auch das Gegenteil. Denn schließlich war er ja Ingenieur, ein angehender Schiffbaumeister, ein Mann des Weltverkehrs und der Technik. Da konnte es sein, daß Hans Castorp unter die Radikalen ging, ein Draufgänger wurde, ein profaner Zerstörer alter Gebäude und landschaftlicher Schönheiten, ungebunden wie ein Jude und pietätlos wie ein Amerikaner, geneigt, den rücksichtslosen Bruch mit würdig Überliefertem einer bedächtigen Ausbildung natürlicher Lebensbedingungen vorzuziehen und den Staat in wagehalsige Experimente zu stürzen, – das war auch denkbar.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun: *Markens Grøde*. Gyldendal 2000, s. 384.

<sup>2</sup> Thomas Mann: *Der Zauberberg*. Frankfurt am Main 2008, s. 55f.

Hamsun og Mann stiller begge jøden og amerikaneren/yankeen sammen, som i deres ord kan handle uten å angre eller se seg tilbake, bryte med det gamle og forplikte seg på den nye tid. Ord som "ungebunden wie ein Jude" kan tolkes på ulike måter, det som er klart er at "jøden" i begge sitatene står for radikalitet, ikke-konservatisme, ikke-tradisjonalisme og vilje til nyskaping og eksperimentering. Avhengig av om man vil tolke dette som positive eller negative verdier, kan man lese et positivt eller negativt syn på jøden inn i tekstene. En leser som har tilegnet seg forestillinger om jøden som en skruppelløs ødelegger av gamle, vakre og tradisjonelle verdier i samfunnet, vil kunne mene at Hamsun og Mann her åpenlyst hetser jøder, men det er ingen entydig negativitet i disse sitatene som gjør dem til antisemittiske.

En viktig forskjell mellom de to sitatene er at i *Markens Grøde* er det en av romanens figurer som snakker, mens i *Der Zauberberg* er det et fortellerutsagn vi har med å gjøre. Thomas Mann henvender seg dermed direkte til leseren, og det er å anta at han selv kan stå inne for det han sier. Knut Hamsun legger derimot ordene om jøden og yankeen i Geisslers munn, og de fordømmene uttalelsen formidler er derfor ikke nødvendigvis uttrykk for forfatterens syn, men kan også være en holdning Hamsun ganske enkelt hadde kjennskap til og valgte å tillegge Geissler.

### **Jøder og lomneur – 'I Æventyrland' og 'Landstrykere'**

I perioden rundt utgivelsen av *Siste Kapitel* hadde Hamsun ennå ikke ytret seg i klartekst om sine politiske synspunkt. Hans første åpne støtte til den nazistiske ideologien og Hitlers politikk finner vi i et inserat i Aftenposten 10. juli 1934.<sup>1</sup> Atle Kittang mener at

---

<sup>1</sup> "Vente og se", Aftenposten 10.juli 1934. Artikkelen er et svar til Johan Fredrik Paasche, professor i europeisk litteratur, som tre dager tidligere skrev et innlegg i samme avis, der han advarer mot nazismen. Hamsun forsvarer Tyskland og mener at man må gi landet tid til å rydde opp selv og komme seg på fote etter 1.verdenskrig og de økonomiske krisene i Weimar-republikken.

Hamsuns pro-tyske engasjement ble formet omkring 1910<sup>1</sup>, men allerede i reiseskildringen *I Æventyrland* fra 1903 finner vi en uttalelse som dette: ”Slaver! tenker jeg og ser på dem, fremtidens folk, verdens seirherrer etter germanerne!”<sup>2</sup> I samme tekst finnes det også flere beskrivelser av jøder som Hamsun møtte på sin reise gjennom Kaukasus. En periode reiste han sammen med en offiser: ”en tyk, litt ældre mand, men med underlig lapsete manerer; han taler mange sprog høit og dristig, men med feil. Hans ansigt er ubehagelig, jødisk.”<sup>3</sup> Ettersom jøder ikke hadde mulighet til å få en militær grad i den russiske arme før 1917, kan ikke Hamsun ha møtt på en jødisk russisk offiser på sin reise. Jøder hadde fra 1827 minst 13 år verneplikt i det russiske militæret, men var altså hele denne tiden som menige å regne. Det vi møter i det siterte tekststedet er altså fordommer i fri dressur og en antisemittisme uten jøde.

Senere på reisen får Hamsun kontakt med en armensk jøde som forsøker å selge ham et ur. Uret ser fint, men slitt ut, men det spesielle med uret er at det inne i urverket har et pornografisk bilde som beveger seg mens klokken går. Jøden forlanger en ublu pris for uret, og Hamsun tenker:

Det gamle dyr! Ti tusen kroner for et usædelig ur. Hadde han nu truffet en mindre fast mand så vilde handelen være sket. Så du hvor han næsten ikke hadde råd til å trække uret op, men dreiet nøklen bare en halv gang for å spare den kostelige mekanik...<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> ”Hamsuns nazistiske engasjement er altså frå første stund eit *pro-tysk* engasjement, og det er ei naturleg vidareføring av eit politisk standpunkt som han tok med urokkeleg konsekvens frå om lag 1910 og heldt ved like gjennom heile første verdskrigen.” (Atle Kittang: ”Knut Hamsun og nazismen” I: Birkeland/Kittang/Ugelvik Larsen/Longum (red): *Nazismen og norsk litteratur*. Universitetsforlaget, Oslo 1995, s. 254–267, her s. 258.)

<sup>2</sup> Knut Hamsun: *I Æventyrland*. Gyldendal, Oslo 1903/2000, s. 169.

<sup>3</sup> Ibid, s. 172.

<sup>4</sup> Ibid, s. 181.

Ti tusen kroner var i 1903 en uhyre sum. En førstestyrer på et norsk dampskip tjente i 1905 omlag tusen kroner i året<sup>1</sup>, en tjenestekar i byen rundt tre hundre kroner.<sup>2</sup> Den ekstremt høye prisen på uret kan vise flere ting; først og fremst gir den situasjonen et skjær av fiksjon, kanskje kunne hendelsen være oppdiktet fra Hamsuns side? En annen mulighet er at selgeren ønsket å innlede en forhandling om prisen på uret og derfor startet med en urimelig høy pris. Muligens var han ikke i det hele tatt interessert i å selge uret, men ønsket bare å vise det fram. Det er også mulig å tillegge Hamsun motivet å ville sverte den armenske jøden og insistere på hans gjerrighet og pengekjærhet ved å framheve (eller dikte opp?) den høye prisen.

Tjuefire år senere, i 1927, skrev Hamsun om en annen jøde som solgte ur, nemlig Papst i romanen *Landstrykere*. Kanskje brukte Hamsun møtet med den armenske jøden i Kaukasus som inspirasjon for Papst-figuren. Det kan også godt tenkes at Hamsun hadde en mer direkte inspirasjon fra en virkelig handelsreisende. I følge Oskar Mendelsohn var Marcus Papst en virkelig person som drev omførselshandel i Nordland.<sup>3</sup> I folketellingen for Kristiania fra 1875 står det oppført en mann ved navn A.Pabst. Han var født i 1819 i Preussen, var tilreisende kjøpmann og var også jøde.<sup>4</sup> Han

---

<sup>1</sup> Statistisk sentralbyrå: <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0605-254.html>.

<sup>2</sup> Statistisk sentralbyrå: <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/tab-2000-09-20-01.html>

<sup>3</sup> Oskar Mendelsohn: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Oslo 1969, s. 302f: "Også Papst handlet med ur, og han var sannsynligvis den første jøde som drev slik handel nordpå, der han meget fort skaffet seg en posisjon. [...] Han var meget ortodoks. Man så ham stadig iført sin tales (bedesjal), noe som vakte en viss oppsikt, og han skal ha nytt det privilegium om bord på hurtigruta å få tilberede sin mat i egne medbrakte kokekar. Det fortelles mange anekdoter fra hans Nordlandsferder. Han var vel anskrevet blant fiskerne [...] Foruten med ur skal han også ha handlet med skinn og dun [...]"

<sup>4</sup> Alle opplysninger hentet fra <http://digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=f70301&personpostnr=3609&merk=3609>

bodde alene i en leilighet/et rom i en bygård i Store Strandgade 3. Sannsynligvis leide han et rom hos familien Kastenbein fra Hannover/Drammen, som bodde i bygården sammen med sine fire barn og seks tjenere. Det er også tre andre menn som oppgis å ha midlertidig bopel i samme bygård. Jødeparagrafen i grunnloven ble opphevet i 1851, og året etter bosatte den første jøden seg i Kristiania. I 1890 bodde det 136 jøder i hovedstaden<sup>1</sup>, A.Pabst må derfor ha vært en av de få tidlige jødiske innvandrerne til Norge. Han er også den eneste personen med navnet Papst/Pabst som finnes i de digitaliserte folketellingene fra 1865, 1875 og 1900.<sup>2</sup> Muligens er Marcus Papst og A.Pabst samme person, men uavhengig av en slik mulighet viser de nevnte opplysningene at det i hvert fall fantes en jøde i Norge på siste halvdel av 1800-tallet med navnet Pabst. Dette blir bekreftet av en annonse innrykket i Tromsø Stiftstidende 7. juni 1877:



Faksimile fra Tromsø Stiftstidende, kopiert fra Lars Frode Larsen: *Den unge Hamsun (1859–1888)*, bildeside VI.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Jf. Informasjon på hjemmesiden til Det mosaiske trossamfunn i Oslo: <http://www.dmt.oslo.no/joeder-i-norge/hefte/det-mosaiske-trossamfund-blir-til.html>

<sup>2</sup> Se <http://www.rhd.uit.no/index.html> Det er oppført to personer, Oscar Pabst og Engborg Pabst, under listen "Nordmenn i Texas i USA i 1880-teljinga": <http://digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=TEXAS80&personpostnr=1961&merk=1961>

<sup>3</sup> Schibsted, Oslo, 1998.

Lars Frode Larsen anfører at M.Pabst etter oppholdet i Tromsø sannsynligvis har reist videre til markedet i Stokmarknes, som i 1877 ble avholdt i tidsrommet 19.–22. juni. Det var nettopp på markedet i Stokmarknes at Edevart i *Landstrykere* møtte Papst for første gang:

Og her optrådte som sædvanlig Papst, den gamle ærværdige klokkejøden med alle de underfundige lommer i sin kavai. En merkelig mand. [...] Gamle Papst hadde likefrem slått sig ned i Norge skjønt han kanskje kunde ha været andre steder med større fordel. Han hadde reist en menneskealder i Nordland, hadde faret fra by til by, besøkt fiskeværerne, møtt op på markedsplasserne, han talte utmerket norsk, kunde alle ordene, han uttalte dem bare litt fremmed. Papst var i grunden velset overalt, folk kjendte den lille tykke mand med de mange urkjeder på sin store mave, han praiet unge og gamle og hadde guldure for rike og billige sølvure for fattigfolk. Han brukte forskjellig fremgangsmåte under handelen eftersom kunderne var. [...] Slik handlet den gamle klokkejøde, drev sin omflyttende forretning år ind og år ut med den samme ro og værdighet. Han snøt når han kunde, men blev han grepet i det så rettet han godmodig sit knep, riktignok stundom med et nyt knep.<sup>1</sup>

Larsen refererer kilder som viser at Hamsun en periode i sin ungdom hadde ansettelse hos handelsmann Paul Lian i Digermulen. Lian drev stort, og under det årvisse markedet på Stokmarknes drev han kjøp og salg fra sine markedsbuer på stedet. Lians sønn erindrer at den unge Hamsun bestyrte farens forretning på markedet.<sup>2</sup> Det er altså slett ikke umulig at ikke bare Edevart møtte Papst på Stokmarknes, men også at den unge Hamsun møtte den virkelige Pabst på det samme markedet.

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun: *Landstrykere*. Gyldendal, Oslo 1927/2000, s. 21.

<sup>2</sup> Lars Frode Larsen: *Den unge Hamsun (1859–1888)*. Schibsted, Oslo, 1998, s. 94.

I arbeidet med jødiske figurer i litteraturen kan det være et tveegget sverd å henwise til forbilder fra den virkelige verden. Hvis det dreier seg om et antisemittisk litterært portrett, vil man lett kunne ende opp med å unnskyldte forfatterens fiendtlige holdninger ved en understrekning av at vedkommende "bare" bygde sin figur på en virkelig person, som da implisitt må ha vært en person med mange negative egenskaper. At ansvaret for antisemittiske ytringer blir skjøvet over på jøden selv, er en kjent mekanisme innen antisemittismens historie. Dette har ikke vært like mye framme i litterær antisemittismeforskning, men Franka Marquardt problematiserer fenomenet i sin solide studie av romaner av Thomas Mann og Robert Musil:

Gelingt es also, jüdische "Vorbilder" für das jüdische Figurenarsenal der Romane auszumachen, entledigt man sich der unter Umständen unangenehmen Aufgabe, diese Figuren und ihre literarische Umgebung auf Brüche oder Kontinuitäten mit der literaturgeschichtlichen Tradition hin zu untersuchen – höchstens in *ihr*, nicht aber in der "Wirklichkeit" sind gewisse "Vorbilder" zu finden – und ihre Funktionen als *erzählte* Juden erzähltechnisch, gattungs-, diskurs- und mentalitätsgeschichtlich zu bestimmen. Reduktionistische Verweise auf jüdische Modelle oder auf erzählte Juden als Resultat biografischer Zufälle arbeiten dabei auch der Perpetuierung subtiler Wirkungsweisen des literarischen Antisemitismus in die Hände: Solche naiv-mimetischen Lesarten täuschen über die tiefgreifenden Verstrickungen zwischen Literatur und Antisemitismus von mittelalterlichen Spielen über die "Pferdefüße" der Moderne bis zum imaginierten Tod eines jüdischen Literaturkritikers hinweg, die sich umso länger halten können, je deutlicher literarischer Antisemitismus

als ein "mimetisches" Problem tatsächlich mit Juden verbunden wird.<sup>1</sup>

Da Hamsun ikke tegner et antisemittisk portrett av Papst, men derimot beskriver han som en dynamisk person, er ikke den samme faren tilstede i analysen av *Landstrykere*. Men det er viktig å være oppmerksom på det viktige skillet mellom fakta og fiksjon i slike sammenhenger. Hamsun har skapt sin egen Papst, og selv om han skulle ligne på en virkelig person med samme navn, betyr det ikke at de er identiske.

Den litterære Papst er egentlig ikke sentral i handlingen i *Landstrykere*, men han har avgjørende innvirkning på protagonisten Edevart. Hans andre møte med Papst finner sted i Kristiansund, der Edevart, August og Teodor gjør et stopp på seilassen sørover til Bergen. Edevart har for første gang egne penger, og han tenker på å skaffe seg et ur:

Her i Kristianssunds gater støtte de atter på Papst, den gamle urjøde. Nu var han her. Han var den samme rare person som før, venlig og tyk, med sit ærværdige skjæg og sine mange urkjæder på brystet. Urmakerne i byen så vel ublidt på ham, det gjorde derimot ingen andre, han var en kjendt figur og hadde solgt klokker til høi og lav, alle slog av en prat med ham, ungdommer, kjøpmænd og konsuler. [...] Edevart kjøpte uret. Han må vel ha vist noget rørende eller troskyldig som igjen virket på den gamle urhandler, Papst visste hvad stas hadde å si for en ung gut og han forærte Edevart atpå kjøpet en pen kjæde til uret, hvorfor Edevart takket lykkelig i hånden og Papst skrek for fingrene sine. De tok farvel med hverandre – men klem ikke så hårdt, sa Papst, du er for stærk! Og det sa han vel for å gjøle den unge mand, men Gud vet, det var kanske

---

<sup>1</sup> Franka Marquardt: *Erzählte Juden. Untersuchungen zu Thomas Manns 'Joseph und seine Brüder' und Robert Musils 'Mann ohne Eigenschaften'*. Münster/Hamburg/London 2003, s. 17f.



noget underlig sked: den vandrende jøde som sikkert hadde snytt tusener i sine dager hadde muligens denne ene gang været mer end ærlig og solgt med tap.<sup>1</sup>

Handlingen i *Landstrykere* er lagt til slutten av 1800-tallet,<sup>2</sup> og Norge var på denne tiden et fattig land i ferd med å gå gjennom en vidtrekkende industrialiseringsprosess. Det store hamskiftet innebar både sentralisering, urbanisering, modernisering, nye valgmuligheter og økt samferdsel. Papsts lommeur kan stå som symbol for denne utviklingen. Tidligere var det få forunt å eie et eget ur, særlig blant befolkningen på bygdene. Michael Schmidt skriver i studien *Judenbilder – Kulturgeschichte antijüdischer Mythen und antisemitischer Vorurteile*<sup>3</sup> at lommeur ble allemannseie i de store tyske jordbruksområdene i første halvdel av 1800-tallet. Uret var ikke bare en luksusartikkel, men også den lille manns økonomiske sikkerhet som kunne selges eller pantsettes i dårlige tider.<sup>4</sup> Det samme var også tilfellet i Norge, men i mindre skala og først noen tiår senere. Hamsun hadde selv opplevd pinligheten ved bare å ha råd til en klokkelenke, ikke selve lommeuret, og nettopp lommeuret er en gjenstand som dukker opp i mange av hans romaner.

Papsts vennlighet setter spor i Edevart, og da de møtes neste gang, går Edevart i tjeneste for Papst og selger mange klokker for ham. Men klokkene er ubrukelige, og Edevart oppdager etter to dager at Papst bruker ham for å snyte kundene. Edevart avbryter samarbeidet, og da han hører Papst si til Edevarts misfornøyde kunder: ”Dere skal ikke kjøpe klokker av hvemsomhelst, dere skal

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun 1927/2000, s. 59ff.

<sup>2</sup> Jf. Walter Baumgartner: *Den modernistiske Hamsun – medrivende og frastøtende*. Gyldendal, Oslo 1998, s. 144.

<sup>3</sup> Stefan Rohrbacher und Michael Schmidt: *Judenbilder – Kulturgeschichte antijüdischer Mythen und antisemitischer Vorurteile*. Reinbek bei Hamburg 1991.

<sup>4</sup> Ibid, s. 114f.

kjøpe av Papst. Han snyter ikke!”, får han nok: ”Han hadde fått nok av det. Han hadde igjen kikket over et gjerde: det var intet stort speil og ingen gyldne ting å se, det var en verden hvor hvermand førte hvermand bak lyset...”<sup>1</sup> Papst framstår her som en utspekulert selger og samtidig som en god menneskekjenner. Han benytter seg av Edevarts tiltro til ham øyensynlig med det ene mål å tjene så mye penger som mulig, og han gir heller ikke Edevart noen lønn for arbeidet. Den forklaringen han gir Edevart på sin oppførsel er interessant sett i lys av kjente antisemittiske fordommer:

Hoho, du er en sterk gut! lo Papst. Dessuten kommer du aldrig hit til Levanger igjen, men det gjør jeg. Gamle Papst må flakke og flakke på alle steder og komme idelig igjen, åja.<sup>2</sup>

Den beskrivelsen Papst gir av seg selv gir sterke konnotasjoner til forestillingen om den evige jøde – Ahasver – som Jesus kort tid før korsfestelsen i følge legenden dømte til å vandre evig rundt på jorden. Denne skikkelsen har blitt litterært bearbeidet i en rekke tekster over flere hundre år<sup>3</sup>, noe som viser levedyktigheten til negative forestillinger om jøder. I Hamsuns roman blir dette bildet gjentatt mot slutten av handlingen, da Papst blir beskrevet som ”den evige klokkejøde, ældet og hvitere i skjægget, men like tyk og ruggende i sin fotside vams og med mange klokkekjæder på maven.”<sup>4</sup> Edevart blir viklet inn i en slåsskamp med en smed, som det viser seg har forsøkt å bestjele Papst. Overfor Papst overdriver Edevart sine bragder som slåsskjempe, og Papst røres over at han har forsøkt å beskytte ham; han gir Edevart derfor uret hans

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun 1927/2000, s. 92.

<sup>2</sup> Ibid, s. 90.

<sup>3</sup> Jf. Mona Körte und Robert Stockhammer: *Ahasvers Spur. Dichtungen und Dokumente vom “Ewigen Juden”*. Leipzig 1995.

<sup>4</sup> Knut Hamsun 1927/2000, s. 300.

tilbake, som han hadde klart å lure fra ham. Edevart blir skuffet over hans uredelighet, og Papst trer i denne hendelsen enda tydeligere fram som en selger som i utgangspunktet vil lure sine kunder, men som kan beveges til ærlighet av ren sentimentalitet og takknemlighet.

Papst dør en tid etter dette møtet, og etter det ”hændte en dag det mest uventede av alt” når Edevart får fire hundre kroner tilsendt fra en advokat i Trondheim med ordene ”Ifølge urhandler Papsts vilje på dødsleiet sendes Dem herved kroner fire hundrede som gave.”<sup>1</sup> På tross av en del svært negative egenskaper tilskrevet Papst, er romanens sluttdom over ham god. Dette ligger ikke i direkte bemerkninger fra fortellerens side, men i Papst siste handling, der han tilgodeser Edevart en stor sum penger og på den måten belønner ham, sannsynligvis både for hans vesen og hans oppførsel, begge deler noe Papst satte stor pris på.

### **Rasetenkning og jødiskhet i noen Hamsun-tekster**

Hamsun skrev flere korte reiseskildringer før *I Æventyrland*, blant annet under sitt første Amerika-opphold i årene 1882–84. ”Fra en indianerleir” er skildringen av hans besøk hos Shawnee-indianerne ved Briggsville, og teksten ble trykket som artikkel i Aftenposten 2. og 4.mai 1885. I beskrivelsen av møtet med en halvt indianer, halvt hvit kommer datidens rasetenkning tydelig til syne, men Hamsun går ikke uten videre god for denne ideologien. Gjennom å beskrive den konkrete personen argumenterer han derimot indirekte for at virkeligheten ikke stemmer med teorien, i alle fall i dette tilfellet:

Han var skjøn. Vi har erfaring for, at menneskers krydsning av primitivt, vildt, kobberbrunt med civiliseret, blegt, tæmnet er et misforhold. Fostret får racemenneskets hele ubeherskede, hede vildhed, uden at overføres kultursjelens

---

<sup>1</sup> Ibid, s. 324.

tamme selvbegrensningsevne. Det arver den civiliserede sygelighed, får rent organiske underlegenheder, blir lavskuldret, fladbrystet, får benskjørhed, rått huggen pande og stiv næse. Men Bred Skulder havde ingen synlige vanførheder. Hans hud var blot en mørkere bleghed, end den hvite mands, og hans næse lidt bøiet i retning av de hebraiske; men hans faste krop gyngede sig på et par ben, som aldrig må have skjælv og aldrig gledet, og hans bryst bød sig frem til den, der havde mod til at skyde det i brand.<sup>1</sup>

Hamsun viser her til den ”hebraiske nese”. I skildringene av fru Ruben i *Siste Kapitel* dveler han ikke ved hennes nese, men derimot ved hennes figur:

Fru Ruben kom ut på verandaen, søkte ut den bredeste kurvstol og satte sig i den, bosatte sig i den. I Algier vilde hun ha været skjønheten på stedet, hun hadde et dunkelt og deilig blik og var så umenneskelig tyk. Hendes fete, mørke fingrer med brilliantringene syntes ikke å eie ben i sig.<sup>2</sup>

Fru Ruben, umåtelig tyk og tungblåst, reiste sig og gik til døren. Å hun var så tung, hun vraltet som en gående vadefugl; selv når hun kom nedad en trap pustet hun som om hun steg opad den.<sup>3</sup>

Allen Simpson ser Hamsuns frastøtende framstilling av fru Ruben som et bevis på hennes jødiskhet. Fru Ruben ”is immediately characterized as enormously fat, vain and a hypochondriac” og Hamsun “deploys the full range of his verbal artistry to evoke fru Ruben’s obesity.”<sup>4</sup> De andre figurene i fru Rubens litterære

---

<sup>1</sup> Artikkelen ”Fra en indianerleir”, Aftenposten 2. og 4.mai 1885. Sitert fra Hamsun 1990, s. 43.

<sup>2</sup> Hamsun 1923/2000, s. 31.

<sup>3</sup> Ibid, s. 53.

<sup>4</sup> Ibid.

omgivelser lar seg imidlertid ikke merke med at hun er jøde, og det blir heller ikke nevnt noe sted i romanen at hun eller andre personer er jøder. Likevel konkluderer Simpson raskt med at også andre romanfigurer er jøder:

Aside from Mylady, only one of fru Ruben's friends is mentioned by name, a fru Stern, suggesting that Jews stick together. The novel's narrator wonders why fru Ruben is so eager to help "Mylady" blackmail the latter's husband, and speculates that it might be "racesympati"; on the next page, speculation has become fact, the Englishwoman is a Jew too. Mylady's husband is also a Jew (he has bought his title) and has apparently injudiciously detailed his sexual escapades in letters to his wife, who now wants to blackmail him. Fru Ruben, in turn, shows the letters to her husband (a Norwegian Jew who has attained the rank of consul) [...].<sup>1</sup>

I tilfellet med de to fruene Ruben og Stern kan det virke som Simpson konkluderer ut fra deres navn at de er jøder. Dette er en affære som er beheftet med mange fordommer, da man ikke entydig kan bestemme ut fra et navn om personen er jødisk eller ikke. Dietz Bering har i sin studie *Der Name als Stigma. Antisemitismus im Deutschen Alltag 1812–1933*<sup>2</sup> vist hvordan det kan være en sammenheng mellom enkelte navn og jødisk avstamning, men at dette absolutt ikke er entydig og at navn altså ikke kan være en målestokk på en persons eventuelle jødiskhet. Michael Schmidt har i artikkelen "Frau Rubens Name"<sup>3</sup> videre vist hvordan navnet Ruben ikke utelukkende er jødisk og at en slik rask slutning som Simpson øyensynlig trekker, ikke kan forsvares.

---

<sup>1</sup> Simpson 1977, s. 284f.

<sup>2</sup> Stuttgart 1987.

<sup>3</sup> Michael Schmidt: "Frau Rubens Name" I: Tove Bull et al (red.): *Venneskrift til Gulbrand Alhaug*. Tromsø 2002, s. 175–178.

Ifølge Schmidt finnes det i det hele tatt få tekstlige holdepunkter for en antisemittisk lesning av denne romanen.

### Litt om rase-begrepet i 1920-årene

Det finnes en kladd til et brev Hamsun skrev til den danske litteraturkritikeren Georg Brandes (1842–1927) i 1916. Brevet er et tilsvarende til en artikkel av Brandes i avisa *Politiken* i desember 1914, der han antydte at Hamsun hadde blitt påskjønnnet for å komme med anti-britiske utfall i det tyske vitsebladet *Simplificissimus*. Hamsuns brev, som muligens aldri ble sendt, er en tilbakevisning av disse påstandene og slutter med disse ordene: ”De burde ialfald nu som Olding prøve at styre Deres løse Mund. Den har verken gjort Deres Race eller Deres personlige Karakter Ære.”<sup>1</sup> Georg Brandes var jøde. At Hamsun med ordene ”Deres Race” viser til dette, er høyst sannsynlig. Men at ordet ’rase’ ikke entydig kan forstås i betydningen ’den jødiske rase’, har blitt vist i forskningslitteraturen til *Siste Kapitel*.<sup>2</sup> Et lengre sitat fra romanen kan gi et innblikk i hvordan Hamsun selv brukte ordet ’rase’ og hvordan han skildret fru Ruben. Den engelske Mylady har bedt fru Ruben om økonomisk assistanse i forbindelse med skilmissen fra sin ministermann, og fru Ruben har budsendt sin ektemann for å sette ham inn i saken. Han blir installert på fruens værelse, men er ikke fornøyd med den ordningen og er derfor ikke så velvillig innstilt når hun vil fortelle om Myladys sak:

---

<sup>1</sup> Sitert etter Harald S .Næss (red.): *Knut Hamsuns brev 1915–1924*, Gyldendal, Oslo 1997, s. 124.

<sup>2</sup> Heini Mähönen og Anna Klara Måseide viser i artikkelen ”Er fru Ruben jødisk eller ikke?” hvordan rase-begrepet kan interpreteres på ulike måter. De konkluderer med at ”om det skulle være så enkelt å definere begrepet ’race’ som Simpson antyder, så vil det jo egentlig si at det er synonymt med begrepet ’jøde’, noe det jo udiskutabelt ikke er. Det er grunnleggende feil å identifisere religion og kultur med rase.” (Heini Mähönen og Anna Klara Måseide: ”Er fru Ruben jødisk eller ikke?” I: *Nordlit* 17, 2004, s. 27–44, her s. 38f.)

Fru Ruben opgav å tale til mandens forfængelighet. Han burde ha indset at når en lady henvender sig til ham så utmerket hun ham fremfor andre, annerledes kunde det ikke forstås. Hun gjorde ham næsten til fortrolig, spurte ham venlig om et eller andet, stillet sig for en stund på likefot. [...] Hvad kom denne standhaftighet av? Dette menneske fru Ruben plagedes idelig av kronisk nervøsitet, hun var forkommen av fett, hendes legemstygde påla hende uvirksomhet, ikke som en nydelse, men som en fryktelig byrde, javel alt dette. Men fru Ruben kunde altså vise godhet og hjelpsomhet mot andre. Hvad vedkom den engelske lady hende? Racesympati? Kanske. Men i så tilfælde var jo lorden av selvsamme race, og ham arbeidet hun stik imot! [...] Fru Ruben sat der som i egne tanker og erindringer. Var hun i en lignende situation som lady, avmønstret, utsortet av manden? Hvad ellers? Det var for urimelig at hun av pur uegennytte skulde la sig opta så stærkt av en fremmed persons skjæbne, lat være at det her gjaldt en racefælles. Konsulen anet åpenbart ingen uråd, hadde han set op vilde han vel ha fattet mistanke til sin kones mere og mere betændte øine, hun sat og iakttok ham fra siden, hendes mandelblik blev bløtt og luskende, det tydet på indre virksomhet i dette fete hode.<sup>1</sup>

Diskusjonen mellom de to ender opp i ingenting, og konsulen går etter hvert til sengs.

Nu foregår et optrin: konsulen må være blit urolig, han aner noget galt, fruens svar var påfaldende, han kaster sig om på ryggen og ser for første gang på sin kone med fuldt ansikt. Hvad pønsker hun på? Hun har stått ved sin seng, nu kommer hun pludselig imot ham med et par hastige skridt, hun vil kanskje si ham nogen rasende ord som presser på og hun glemmer at hun går med en hodepute mellem hænderne. Hvad må han tænke – en stor hodepute mellem

---

<sup>1</sup> Hamsun 1923/2000, s. 55ff.

hendes hænder! Hun viser sig med fortrukket ansikt i lampelyset, hun skjeler som i hysteri, som i galskap, naturligvis var hun vel dygtig fra sig selv etterdi hun ikke engang fik sagt noget, ikke et ord. Nu reiser konsulen sig op i sengen med et ryk, det er neppe for å se endda bedre, det er vel for likefrem å verge sig; men i samme øieblik undergår han en selsom forandring, ansiktet falmer på ham og synker sammen, hænderne lammes, han siger tungt og dødt bakover og dunker nakken mot sengegavlen. Der blir han liggende.<sup>1</sup>

Allen Simpson forstår ordene ”racesympati” og ”racefælle” kun i forbindelse med den nazistiske raseideologien, slik at han ved hjelp av det siterte tekststedet kan konkludere at Mylady og hennes mann også er jøder. Men i og med at romanen aldri eksplisitt beskriver fru Ruben eller andre som jøder, er det ikke beviselig at Hamsun i *Siste Kapitel* benytter rase-begrepet i betydningen av ’jøde’. Det virker også som at ordet ’rase’ ble benyttet i en videre forstand på begynnelsen av 1900-tallet. Det tyske oppslagsverket *Brockhaus* forklarte før 1933 ordet kun i tilknytning til kvegavl. I 1919 skrev Johan Borgen en kort artikkel i et norsk magasin for unge menn, hvor han argumenterte: ”Jeg vil gi den besmittede og lettere angrepne ungdom et godt raad: Hold kjæft!!! [...] Foreninger og organer som latterliggjør den fra før usympatiske race de utgjør, gutter mellom 15 og 20 år.”<sup>2</sup> Borgen bruker helt tydelig ordet ’rase’ i betydningen gutter mellom 15 og 20 år, likeledes er det mulig at Hamsun brukte det samme ordet i en annen betydning enn ’jøde’.

Det kommer fram i disse sitatene at Mylady og fru Ruben er en gjensidig speiling av hverandre. Fortelleren mer enn antyder at fru Ruben er i en lignende situasjon som Mylady med tanke på

---

<sup>1</sup> Hamsun 1923/2000, s. 58f.

<sup>2</sup> Fra bladet *De Unges Forbund*, sitert fra Espen Haavardsholm: *Øst for Eden – En biografi om Johan Borgen*. Oslo 2000, s. 109.



opplevelsene de har i sine ekteskap. Det kan derfor være nærliggende å tolke Hamsuns bruk av ord som "racesympati" og "racefælle" fra et kjønnsforskningsperspektiv, noe som gjør det plausibelt å si at Fru Ruben kunne føle en sympati med Mylady fordi begge tilhørte 'den kvinnelige rase' og også følte seg forsmådd av sine ektemenn. Tolkingsmulighetene er altså flere, og ved å bruke slike uklare termer gjør fortellerkommentarene narr av enhver antisemittisk tolkning av teksten. Jeg ønsker ikke å hevde at Hamsuns roman ikke omhandler jøder, men jeg vil la dette feltet stå åpent. Ikke bare ønsker jeg å la dette feltet stå åpent, men jeg mener at uklarhetene rundt rase-begrepet er en viktig pekepinn på at det her er en upålitelig forteller i spill. Hamsun skrev sin i roman i 1923, men teksten har selvsagt vært åpen for resepsjon helt siden den gang, og nye resipienter og nye kontekster kan gi nye tolkninger. Siden betydningen av begrepet 'rase' har endret seg med skiftende politiske og ideologiske paradigmer gjennom mange tiår, vil avstanden mellom fortellerens og resipientenes verdensoppfatning være tidvis stor, og vi har dermed å gjøre med en upålitelig forteller i kognitivistisk betydning. Det må understrekes at her spiller den implisitte forfatters eller den reelle forfatters intensjoner ingen rolle, da de skiftende tolkningene basert på ulike forståelser av rase-begrepet ikke er avhengig av eventuelle intensjoner fra forfatterens side.

### **Resepsjon av litterære jøder**

At lesere resiperer en tekst på ulike måter, er klart. Når objektet for tolkningen er omtaler av personer som er jøder eller kan antas å være jøder, er ikke bare ulike forventningshorisonter i funksjon, men også ulik grad av antisemittisk viten fra leserens side. Franka Marquardt har i sin studie om *Erzählte Juden* i romaner av Thomas Mann og Robert Musil pekt på faren for å reprodusere antisemittiske klisjeer i en forskningsbasert tekstresepsjon:

Denn *dass* auch literarisch gezeichnete "Judenbilder" ein besonders aufdringliches antisemitisches Potenzial haben können, steht außer Zweifel; allein ihre Nähe zu anderen Erscheinungsweisen des Antijuda- und Antisemitismus, die auf Visualität zielen, verstärkt ihre Suggestionskraft. Die Gefahr, gerade ihr dann auch bei der Produktion sekundärer Texte zu verfallen, ist daher auch besonders groß [...].<sup>1</sup>

I tilfellet med *Siste kapitel*, som ikke entydig kan sies å være en antisemittisk tekst eller i det hele tatt å omhandle jøder, blir det tydelig at Allen Simpson ved hjelp av sin antisemittiske viten har resipert teksten som nettopp antisemittisk. Hadde han ikke hatt kjennskap til typiske negative egenskaper og kjennetegn som i antisemittisk propaganda tilskrives jødene, hadde han ikke kunnet identifisere fru Ruben som jøde. Han har ikke bare reproduisert Hamsuns angivelige antisemittiske stereotypier, men også formidlet sine egne klisjeer inn i teksten. Dette blir aldri eksplisitt i analysen, og det er et stort problem for dens troverdighet.

Det bør understrekes at Hamsuns roman ikke er entydig i sin karakteristikk av fru Ruben. Hun er ikke kun tilskrevet negative egenskaper, hun beskrives både som frastøtende og vakker, både som selvopptatt og gavmild, som pengekjær og spandabel. En tid etter mannens død forsvinner fru Ruben fra romanens handling for en stund. Når hun kommer tilbake til sanatoriet, har hun gjennomgått en stor forandring og er blitt mye tynnere. "Meget tyndere, meget lettere til fots, betydelig penere, det er en fornøielse å se det," sier saksfører Rupprecht, en av sanatoriets eiere.<sup>2</sup> Frøken Julie synes hun ser ut som hun er punktert, men da bemerker fortelleren: "fru Ruben hadde ialfald de samme dype og deilige mandeløine som før."<sup>3</sup> Fru Ruben er altså ikke en statisk,

---

<sup>1</sup> Marquardt 2003, s. 5f.

<sup>2</sup> Hamsun 1923/2000, s. 144.

<sup>3</sup> Ibid, s. 158.

negativt skildret person; hun er derimot en dynamisk roman-karakter som gjennomgår en utvikling i handlingens løp. Hun kan derfor ikke sies å være skapt på grunnlag av antisemittiske stereotypier, siden det ligger i stereotypiens natur at den er uforanderlig.

Min gjengivelse av fru Rubens del i romanens handling ved starten av denne artikkelen samsvarer med standarden satt av tidligere forskning, det vil si at episoden blir behandlet slik som den leses; på en overflatisk måte og uten å ta hensyn til tekstens brudd. Men faktisk må man ta i betraktning at Mylady i det hele tatt ikke opptrer på tekstens handlingsnivå, men derimot er hovedperson i den teksten fru Ruben forteller. I tillegg blir hun kort omtalt av andre personer på sanatoriet. Myladys mann, den engelske minister, beveger seg heller ikke på handlingsnivået, men kun i den historien Mylady forteller til fru Ruben. Romanen avslører så Mylady som eventyrerske og svindlerske, og hun betror andre gjester at hun ikke kan betale sanatorieregningen. Man kan altså anta at hennes framstilling er påvirket av egne interesser og usann på enkelte punkt, kanskje også totalt oppdiktet.

Det samme kan man si om fru Rubens fortelling rundt Mylady; det er ganske tydelig en interessepåvirket historie som hun bruker for å få brakt mannens interesse over på henne selv. Og hun lykkes. Fru Ruben er så tykk at hun knapt kan bevege seg, og hun føler seg innesperret på sanatoriet som i et gyldent bur. Hun blir sjalu når hun tenker på konsul Rubens sekretærer, en gruppe hun selv tilhørte før hun ble gift. Man kan anta at hennes overvekt skyldes den manglende oppmerksomheten hun får i ekteskapet. Men ved hjelp av Myladys historie som hun identifiserer seg med, lykkes hun i å lokke ektemannen til sanatoriet. Der leser herr Ruben de amorøse brevene, som på tekstens handlingsnivå fungerer som en bekreftelse på Myladys historie, men leseren får ikke vite brevenes innhold. Man får kun vite at konsulen ikke reagerer så begeistret som fru Ruben hadde håpet. Han ignorerer henne, avviser henne, krenker henne og ser på det som en fornærmelse å måtte sove i samme rom som sin kone. Til slutt

sovner han, og fru Ruben nærmer seg ham med en hodepute, i en episode som minner om Lady Macbeth med dolken. Det kan kanskje ikke kalles et mordforsøk, men uansett kommer sterke negative følelser som fru Ruben har overfor sin mann, til syne. Disse følelsene er tydelig hovedsak i episoden, for det lar seg knapt bestemme om konsulen ble drept av sine kone eller om han fikk hjerteslag akkurat i det øyeblikk hun nærmet seg ham med en morders åsyn.

### **Et 'Siste kapitel' i miniatyr**

I 1905 utgav Hamsun novellesamlingen *Stridende liv*. En av tekstene her, "Udi søden sommer – en bitte liten roman", er på mange måter *Siste kapitel* i miniatyr. Handlingen er lagt til et lite pensjonat ved havet, dit gjester som "feilet et eller andet ubetydelig"<sup>1</sup>, har kommet for å hvile ut. Novellen er kort, handlingen har en liten vri som er lett å gjennomskue, og det er i første rekke personportrettene som gjør teksten lesverdig. Det samme fokuset på personutvikling framfor handling finner vi også i *Siste kapitel*. En interessant parallell mellom de to tekstene går mellom Otto Mengel i "Udi søden sommer" og fru Ruben i *Siste kapitel*. Mengel presenteres ved novellens begynnelse og opptre siden kun en gang i handlingen. Med disse ordene blir han presentert:

En guldbeslåt herre fra hovedstaden som bare hadde Otto Mengel, grosserer, på sit kort kaldtes hr.direktøren. [...] Om direktøren var det for øvrig intet andet end godt å si; han var visst en formående mand og hadde frimureernes emblemer i urkjæden. [...] Først senere kom det for en dag at hr.Mengel drev en stor lånevirkosomhet i hovedstaden.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Knut Hamsun: "Udi søden sommer – en bitte liten roman", fra *Stridende liv*, Gyldendal 1905/2000, s. 209.

<sup>2</sup> Ibid.

Beskrivelsen av herr Mengel er raffinert. Den benytter noen kjente forestillinger om jøder, slik som velstående, rikdom og pengeutlån, og navnet Mengel klinger utenlandsk. Ingen deler av beskrivelsen er negative, om Mengel var det "for øvrig intet andet end godt å si", så det er på ingen måte mulig å påstå at Hamsun har villet lage et negativt portrett av denne personen. Interessant er det at frimureri blir nevnt i forbindelse med Mengel; han tilhører tydeligvis frimurerordenen. Frimurere har i likhet med jøder blitt stigmatisert som gruppe, og de har blitt utsatt for enkelte av de samme fordommene. Blant annet har begge grupper vært gjenstand for ulike konspirasjonsteorier.

En av de andre gjestene ved pensjonatet, herr Oxenstand – kalt løven – ønsker å låne penger av Mengel for å kunne tegne livsforsikring hos den sjarmerende fru Anderson. I følgende sitat blir portrettet av Mengel tydeligere:

Han [Oxenstand] trak Otto Mengel, grosserer, utenfor hørevidde og begyndte å tale med ham om penger, flere penger, et nyt lån.

Nei, sa ågerkarlen, det løper formeget op. De har visst vanskeligheter nok med det De har fåt.

Aldeles ikke. Der tar De feil. Dessuten dør min onkel snart. Jeg har just fåt brev, han dør med det allerførste.

Ja lat os håpe det! sa Otto Mengel. Men han vilde ikke hjelpe løven mer. Og det blev pinlige dager for løven. Han hadde bebudet å ville assurere sig hos fru Anderson og kunde nu ikke holde ord. Endelig en dag fik han et telegram om at onkelen var død og Otto Mengel, grosserer, var straks parat med pengene. Men make til æventyrlige renter hadde løven endnu aldrig betalt. Og dog tidde han til alt, for han hadde selv skrevet sit telegram.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Ibid, s. 217.

Bruk av ord som 'ågerkarl' og 'æventyrlige renter' trekker beskrivelsen i negativ retning, men Mengel balanserer bra mot Oxenstand, som altså skrev sitt eget telegram for å få innvilget lånet. Mengel blir gjennom Oxenstands lureri den bedratte bedrager, og er dermed ikke jøde i samsvar med den antisemittiske klisje, som jo vil brennmerke jøden som den ultimate bedrager. Så lenge Hamsun ikke bruker ordet 'jøde' i teksten, er det vanskelig å beskyldde ham for å tegne et litterært antisemittisk portrett. Mengels eventuelle identitet som jøde er et tolkningsspørsmål, for det finnes ingen sikre indikatorer på at han er jødisk. Hans tilknytning til frimurerordenen er ut fra teksten klarere fastlagt enn hans jødiskhet. Det er videre en historisk ukorrekt antakelse at det bare var jøder som var ågerkarer og forlangte 'eventyrlige renter'. I middelalderen og senere drev mange europeiske jøder med utlån av penger, men det var verken slik at alle pengeutlånere var jøder eller at alle jøder var pengeutlånere. Heller ikke drev alle pengeutlånere åger.

Oxenstands telegram danner en parallell til Myladys brev i *Siste kapitel*. Oxenstand fabrikkerer telegrammet for å påvirke Mengel til å gi ham et lån. På samme måte bruker Mylady brevene for å påvirke fru Ruben til å tale hennes sak. I diskusjonen mellom fru Ruben og konsulen blir brevene brukt dels som en bekreftelse på historiens sannhetsgehalt, dels som et pressmiddel for å få konsulen til å støtte Mylady økonomisk. Som tidligere antydnet, åpner romanen for at både Myladys historie og Mylady selv kan være oppdiktet, og i så tilfelle vil brevene fru Ruben legger fram for konsulen måtte være fabrikkerte. Dette er ikke en tolkning jeg vil konkludere med, men muligheten viser at Hamsun anvender mange åpne løsninger og en utstrakt bruk av en upålitelig forteller i romanen.

”Udi søden sommer” har fått liten plass i Hamsun-forskningen.<sup>1</sup> Men novellen fortjener oppmerksomhet i og med at den kan sees på som en forløper til *Siste kapitel*. De åpne beskrivelsene av Otto Mengel og fru Ruben viser oss først og fremst to ting; at Hamsun kjente til ulike fordommer mot jøder og at han ikke tegnet åpenlyse antisemittiske portrett i disse tekstene, men brukte materialet i et spill med slike fordommer og med leseren.

### **Primærresepsjonen av ’Siste kapitel’ og Carl Joachim Hambro**

*Siste kapitel* ble utgitt 27. oktober 1923 og ble raskt anmeldt i flere av de store norske avisene.<sup>2</sup> Kritikerne var enige om at den litterære prestasjonen var stor, men vurderte likevel kvaliteten av romanen ulikt. Dagbladets Ronald Fangen vurderer *Siste kapitel* som et av Hamsuns største verk, mens Sigurd Hoel skriver i Arbeiderbladet :

Hamsun er troldmanden. Han spiller og menneskene danser. Men tonene varmer ikke den negang. Han gidder vel ikke varme os mer, den lille varme vi trenger for at holde levenet gaaende kan vi vel fyre op med selv, dukker med et lite maskineri inni som vi er. Digteren har ingen varme til overs for de saakalte mennesker. Klokere enn nogensinde gjennemskuer han os. [...] Men saa øver vi gjengjæld. Vi møter kulde med kulde. Vi fortrylles, vi interesseres og er spændt saa længe forestillingen varer. Det kan vi ikke hindre. Men vi røres ikke, vi henrives ikke, vi løftes ikke op av vort daglige graa liv og ind i en rikere og sterkere tilværelse. Vi beundrer præstationen og

---

<sup>1</sup> Den nevnes kort i Robert Fergusons biografi: Robert Ferguson: *Gåten Knut Hamsun*. Dreyer, Oslo 1988, s. 208.

<sup>2</sup> Dagbladet 27.10.1923, Nationen 27.10.1923, Arbeiderbladet 30.10.1923.

indrømmer at det er en glimrende præstation. Men vor beundring er kald.<sup>1</sup>

Carl Joachim Hambro i Morgenbladet er enda mer kritisk: ”Det er bare en bok hvor mennesker blir slått ihjel – tilfeldig, meningsløst – og ukunstnerisk. [...] Hele bokens roman og hvert enkelt ledd i den har Hamsun gjort før og gjort bedre før.”<sup>2</sup> Hambro er den eneste anmelderen som nevner fru Ruben spesifikt. Han skriver:

I den lange beretning om gjesterne paa Torahus, er fru Ruben en av de mange personer. Hun har bodd paa sanatoriet og været uformelig tyk; hun vender tilbake i ny skikkelse, men ikke derfor yngre. [...] ”Hun ser ut som hun har punktert”, siger Selvmorderen om fru Ruben. ”I det hele tat lydde ikke Selvmorderens Tale altid like oprigtig, det var for mange Flotheter i den”, siger Hamsun. – Men det ordene gjemmer, er at han selv har punktert, og at hans egen tale rummer altfor mange flotheter.<sup>3</sup>

Hambro skriver ingenting om at han leser fru Ruben som jødinne. Selv stammet han fra en jødisk slekt som konverterte til kristendommen på begynnelsen av 1800-tallet. På samme tid flyttet en gren av familien fra Danmark til Norge. Carl Joachim Hambro var lærer, forfatter, journalist, redaktør og politiker. I dag huskes han av mange best som stortingspresident, et embete han innehadde ved krigsutbruddet i april 1940. 9.april organiserte han togtransport for kongefamilien, stortingsrepresentantene og regjeringen ut av Oslo, og han var sentral i utformingen av Elverumsfullmakten. Senere reiste han først til Sverige og tilbrakte så krigsårene i Storbritannia og USA.

---

<sup>1</sup> Arbeiderbladet 30.10.1923.

<sup>2</sup> Morgenbladet 3.11.1923.

<sup>3</sup> Ibid.



Få dager etter angrepet på Norge skrev Hamsun ”Et ord til os ved krigsutbruddet”, en oppfordring som ble gitt ut som særtrykk i Norge og også kom på trykk i Danmark og Tyskland. Hamsun argumenterer i teksten for at Norge ikke er og ikke skal være i krig med Tyskland. Han mener det er propagandaen til fordel for England som hevder at Norge er i krig, mens det i realiteten er England som er skyld i uroen som hersker. Innledningsvis nevnes Hambro i en slags reversering av anmeldelsen av *Siste Kapitel* knapt 20 år tidligere:

Det meldtes fra Sverige at Carl Joachim Hambro vilde tale til det norske folk. Ja, han var den rette! Han er sønn av en i sin tid innvandret familie som har fått være her i landet. En prater, en talemaskin. Han har vel sine fortjenester han og, men det å rettlede det norske folk just nu, det er han ikke mann for. Han mangler grunnlaget: det å være norsk i sin sjel. Denne mangel på norsk sjel har han vist flere ganger.<sup>1</sup>

I to helt ulike kontekster tilskriver Hambro og Hamsun hverandre delvis de samme egenskapene, nemlig det å være en pratmaker, en som snakker uten substans. Den avgjørende forskjellen i de to tekstene er at Hambro angriper Hamsun som forfatter, mens Hamsun knytter sin kritikk av Hambros oppførsel til hans avstamning. Hamsun krysser dermed en grense, og angrepet på Hambro blir antisemittisk.

Men heller ikke dette er entydig, for Hamsun sier ikke eksplisitt at han kritiserer Hambro som jøde, men han beskriver ham som ”sønn av en i sin tid innvandret familie”. Hambros familie hadde flyttet fra Danmark til Norge vel hundre år tidligere. I et tidsperspektiv måtte Hambros danske bakgrunn ha vært like viktig for hans selvforståelse som hans jødiske bakgrunn, siden konverteringen til kristendom foregikk i samme periode. Det danske og det jødiske ble altså forlatt på samme tid. Tilknytningen

---

<sup>1</sup> ”Et ord til os ved krigsutbruddet”. Sitert fra Gunvald Hermundstad 1998, s. 239ff, her side 239.

til kristendommen var ikke bare et valg hos de foregående generasjoner i Hambro-slekten, også Carl Joachim Hambro identifiserte seg sterkt med den kristne tro:

Hambro hadde selv en dyp, kristen trosvisshet, men han var langt fra noen flittig kirkegjenger. Hans tro var høyst privat; den var verken dogmatisk eller pietistisk og slett ikke svermerisk. Han følte seg imidlertid tiltalt av Frank Buchman, som han var blitt kjent med i Genève, og Oxfordbevegelsens enkle og oppriktige tro på en verdensrevolusjon gjennom levd kristendom hos den enkelte. Han sluttet seg aldri til bevegelsen selv, men han var en beredvillig og svært nyttig døråpner for den i Norge.<sup>1</sup>

I 1931 forfattet Hambro artikkelen "Kristen fornyelse. Verdens frelse og Oxford-gruppen", som ble gitt ut i særtrykk av Morgenbladet. Noen år senere, i 1934, kom Oxfordbevegelsen til Norge, og personer som Ronald Fangen, Fredrik Ramm og Eiliv Skard sluttet seg til gruppen. Ramm var nyhetsredaktør i Morgenbladet fra 1928 og en nær venn av Fangen. Fangen var i perioden 1914–18 redaksjonssjef i tidsskriftet "Ukens Revy" for politikk, litteratur og kultur<sup>2</sup>, der Hambro en tid var styreformann og redaktør i perioden 1921–29. Hambro hadde altså flere tilknytningspunkter til bevegelsen, selv om han formelt sett aldri sluttet seg til den.

Vi ser med dette at antisemittismen i Hamsuns angrep på Hambro også er et spørsmål om tolkning. Det er på mange måter nærliggende å mene at Hamsun med "mangel på norsk sjel" viser til Hambros danske avstamning, og ikke til hans jødiske familiebakgrunn. Det viktigste indisiet på dette er bemerkningen om at

---

<sup>1</sup> Paul Thyness: "C J Hambro" i: *Norsk biografisk leksikon*. [http://snl.no/nbl\\_biografi/C\\_J\\_Hambro/utdypning](http://snl.no/nbl_biografi/C_J_Hambro/utdypning)

<sup>2</sup> I Fangens redaksjonssjefperiode ble en kriminalhistorie av Sven Elvestad publisert i "Ukens Revy", "Gardinsnoren" (1917), som er det alvorligste eksemplet på antisemittisme i Elvestads tekster. Elvestad og Fangen tilhørte begge på denne tiden den andre Kristiania-bohemen, som kretset rundt navn som Sigurd Bødtker, Nils Kjær og Carl Nærup.

Hambro var ”sønn av en i sin tid innvandret familie”. Hambros tilknytning til jødedommen blir gjerne umerkelig en del av lesningen av Hamsuns tekst, men det er viktig å åpne opp for flere tolkningsmuligheter, og her ser vi at å sette en merkelapp på Hamsuns kritikk av Hambro som antisemittisk, ikke er så enkelt som det kan synes. Når Hamsun unngår å nevne Hambros jødiske familiebakgrunn, kan det ha vært fordi han antok at dette var en kjent sak for de fleste nordmenn, men det er også mulig at han ikke hadde intensjoner om å spille på Hambros avstamning.

Hamsun var ikke alene om yte kritikk av Hambro, den har lydd sterkere fra annet, og kanskje overraskende, hold. Etter krigen var det Trygve Lie som fikk mye av æren for at regjering og kongehus kom seg ut av Oslo og i sikkerhet, først over fjellet til Vestlandet, siden til Tromsø og så til England. Denne oppvurderingen av Lies innsats gikk ikke bare på bekostning av Hambro, men også av kaptein Eiliv Austlid. Austlid ble drept i kamp mot tyske fallskjermsoffiserer nord for Dovre 15.april i et helhjertet forsøk på å redde regjeringen og kongefamilien unna de tyske soldatene. Det lyktes, men Trygve Lie tåkela i ettertid hendelsen og framhevet seg selv som en nøkkelperson i den vellykkede flukten.<sup>1</sup> I et brev til ministerkollegaen Nils Hjelmtveit skrev Lie om Hambro:

Han er en eiendommelig blanding av intelligens, jødisk sluhet og ondskap som en skal lete lenge etter for å finne maken til. Han har alltid vært sladresentralen i norsk parlamentarisk liv og det kommer vel også til slutt å koste ham hans politiske hode.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Se artikkelen ”Eiliv kan få Krigskorset for å ha reddet regjeringen i 1940” i Dagbladet 16.08.2009.

<sup>2</sup> Sitert fra Bodil Katarina Nævdal: *Drømmenes palass. Trygve Lie og Dag Hammerskjöld – en beretning*. Schibsted, Oslo 2000, s. 32f.

Sitatet er interessant, ikke minst siden både Lie og Hjelmtveit var arbeiderpartimenn og altså ikke sympatiserte med nazistisk ideologi. At negative holdninger til jøder også eksisterte utenfor høyreorienterte, nasjonalsosialistisk og fascistisk inspirerte miljø er et historisk faktum som fortjener oppmerksomhet. Også venstre-radikale forfattere lot slike holdninger dukke opp i sine romaner, noe som ikke er så kjent, men dette var tilfellet med for eksempel en mann som Arne Garborg.

### **Konklusjon**

Knut Hamsuns forhold til jøder er en studie verdt, men tematikken gir få enkle svar. Hans tilslutning til det nasjonalsosialistiske Tyskland er udiskutabel, men dette ideologiske ståstedet skaper ufrivillig en bestemt forventningshorisont hos hans lesere. Allen Simpsons artikkel er et slående eksempel på hvordan kunnskap om antisemittiske fordommer kan styre lesningen og være avgjørende for en forskers konklusjoner, idet man selv leser inn slike fordommer i teksten. At Simpsons konklusjoner er dårlig funderte bør være tydelig for de fleste, men også i arbeidet med andre Hamsun-tekster er det grunn til å holde hodet kaldt. Hamsuns omtale av Carl Joachim Hambro er ikke nødvendigvis antisemittisk, men kan også sikte til hans danske opphav. Det er viktig at slike detaljer tydeliggjøres, ikke for å ufarliggjøre Hamsuns støtte til Hitler-Tyskland, som i siste instans også var en støtte til Holocaust, men for å kunne vise hele spekteret av Hamsuns omtaler av jøder.

Det synes klart at Hamsun i sine brev og publistiske arbeider har en skarpere tunge og er mer negativt innstilt til jøder enn han er i sine romaner. Vi vet at han på begynnelsen av 1900-tallet oppsøkte bohemmiljøet rundt Nils Kjær på restaurant Gravesen når han oppholdt seg i hovedstaden. Som Kjær var han påvirket av Houston Steward Chamberlains teorier i *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* fra 1899. Boken er et standardverk i den teoretiske raseantisemittismen og la grunnlaget for mye av det pseudovitenskapelige jødehatet som ble en del av de tyske

nasjonalsosialistenes ideologi. Også i skjønnlitteraturen finner vi tekststeder som viser at Hamsun godt kjente til raseteorier og ulike fordommer mot jøder, men han reproducerer i liten grad disse i tekstene. Derimot spiller han med både teorier og fordommer, slik at leseren i liten grad kan være sikker på forfatterens intensjon. Bruk av en upålitelig forteller i flere av tekstene bidrar til denne usikkerheten.

Det finnes antisemittiske trekk i Hamsuns tekster, men knapt nok i rendyrket form. Med dette mener jeg at Hamsuns omtaler av jøder bør settes inn i kontekst før man kan trekke noen slutninger om hvilken grad av antisemittisme de inneholder. Og det er det jeg har forsøkt å gjøre i denne artikkelen.

